

Masarykova univerzita v Brně
Filozofická fakulta
Historický ústav

**Kamarád,
dětský časopis z terezínského ghetta**
(bakalářská diplomová práce)

Lenka Šteflová

Vedoucí práce: PhDr. Libor Vykoupil, Ph.D.

Brno 2007

Čestné prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou diplomovou práci vypracovala samostatně a uvedla všechnu použitou literaturu a prameny.

datum:

podpis:

Poděkování

Ráda bych na tomto místě poděkovala za pomoc, cenné rady a podporu vedoucímu mé bakalářské práce panu PhDr. Liboru Vykoupilovi, PhD. a paní Mgr. Ludmile Chládkové z Památníku Terežín.

Ediční poznámka:

Při psaní slova „Žid“ jsem se přiklonila k variantě s velkým písmenem na začátku dle úzu užívaného v Památníku Terezín. Z téhož důvodu uvádím slovo „Východ“ ve smyslu označení celého území též s „V“. U slova „protektorát“ pak rozlišuji, zda se jedná o celý název útvaru územně vymezeného - poté slovo píši s „P“, jinak používám „p“. Pro slovo „říše“ volím malé písmeno na začátku. Nejedná se o přesné označení státního útvaru.

OBSAH

1. Úvod	6
2. Vznik ghetta a okolnosti tomu předcházející	8
2.1 Podmínky Židů v protektorátu	8
2.2 Terezín	9
2.2.1 Malá pevnost	10
2.3 Vznik ghetta	11
3. Podmínky života v ghettu	13
3.1 Příjezd do Terezína	14
3.2 Ubytování	14
3.3 Strava	15
3.4 Práce	15
3.5 Volný čas	16
3.6 „Stadtverschönerung“ - zkrášlení města	16
4. Podmínky života dětí v ghettu	18
4.1 Ubytování	18
4.2 Strava	19
4.3 Výchova	19
4.4 Volný čas	21
4.4.1 Výtvarná tvorba	21
4.4.2 Hudebně dramatická tvorba	22
4.4.3 Literární tvorba	22

5. Časopis Kamarád	25
5.1 Místo „činu“ - Heim A v Q 609	25
5.1.1 Vychovatelé	26
5.1.2 Takový normální den	27
5.2 Kdo se podílel na vzniku časopisu Kamarád	27
5.2.1 Jak se chlapci viděli navzájem	29
5.3 Vznik a tvorba časopisu	31
5.3.1 Vznik	31
5.3.2 Tvorba	31
5.4 Vydávání časopisu	32
5.5 Struktura časopisu	33
5.5.1 Nedůležitější rubriky	35
5.6 Funkce časopisu	38
5.7 Druhé vydavatelské období	40
5.8 Kam zmizel K(k)amarád?	42
6. Závěr	43
7. Prameny a literatura	45
8. Přehled příloh	47

1. Úvod

Kdo nezažil, ten nepochopí. Ten, kdo zažil, chápe svým způsobem. O historii se dá psát mnohé, ale sdělená skutečnost nebude nikdy objektivní. Vždy v ní bude převažovat subjektivní prvek ve vnímání dané události konkrétním člověkem. Historie ve formě vzpomínek je přítomná v každém z nás. Projevuje se v tom, co děláme, jak myslíme a jak hodnotíme svět.

Ve své práci se snažím tento aspekt pohledu na historii zohlednit. I mé téma s tímto úzce souvisí. Dětský časopis Kamarád je svým způsobem také subjektivním pohledem na svět. Místy zobrazuje výsek ze života v terezínském ghettu za 2. světové války tak, jak ho prožívali chlapci z heimu Q 609. Své zážitky, pocity „odevzdávali“ na řádky časopisu. Jeho vydávání bylo v mnohém velmi spontánní a iniciativa jeho vzniku vzešla právě od chlapců, ne „shora“. Není to tudíž časopis, který by byl čten pro svou profesionalitu, naopak, dětská duše do něho mohla uložit vše, co měla na srdci. Jeho stránky se tak staly důvěrníkem a zároveň i jakýmsi prostředníkem mezi chlapci. Tento časopis v sobě skrývá nezměrné množství přímo vyřčených i více či méně skrytých emocí, přání.

V terezínském ghettu to nebyl zdaleka jediný vydávaný dětský časopis. O jeho existenci se však na rozdíl od ostatních v Československu dlouho nevědělo. Předělem se stal rok 1992, kdy věnoval izraelský Beit Theresientstadt Památníku Terezín 22 čísel právě tohoto časopisu. Kamarád do jisté míry stojí dnes ve stínu svého „velkého bratra“ - časopisu Vedem, který se stále těší pozornosti. Chci touto prací dokázat, že i Kamarád má mezi dosud známými dětskými časopisy, vzniklými v terezínském ghettu, své nezastupitelné místo.

V první části práce se pokusím velmi stručně popsat dění v protektorátu s přihlédnutím k židovské otázce a vykreslit základní kontury místa, kde časopis vznikl. Těžiště mé práce leží v druhé části, kde se zabývám přímo časopisem Kamarád. Toto téma nebylo zatím souhrnně zpracováno, a bylo tedy velmi nesnadné najít informace ze života chlapců, konkrétně o jejich pobytu v Terezíně. K článkům v časopisu jsem se snažila přistupovat s určitou dávkou kritiky. Pokud bylo možné informace ověřit z nějakého důvěryhodného zdroje nebo ze dvou nezávislých, tak jsem to udělala. Vycházela jsem zejména ze vzpomínek pamětníků, kteří v terezínském ghettu za druhé světové války

pobývali, z dostupné literatury a pramenů, rad pracovníků Památníku Terezín (jmenovitě Mgr. Ludmily Chládkové).

Za stěžejní považuji prvních 19 vydaných čísel, dle nichž charakterizují časopis. Zbývá tři čísla vyšla až po několikaměsíční pauze a od původních čísel časopisu Kamarád se diametrálně liší. Věnuji jim tedy samostatnou kapitolu.

Při práci s časopisem jsem používala jeho internetovou verzi, zveřejněnou na adrese www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, na niž se odvolávám i v níže uvedených citacích. Originál je uložen v archivu Beit Theresientstadt, černobílá kopie v archivu Památníku Terezín. Ta mi byla rovněž k dispozici.

2. Vznik ghetta a okolností tomu předcházející

2.1 Podmínky Židů v Protektorátu Čechy a Morava

Předehrou k tragickému osudu Židů za druhé světové války se stal vzestup Nacionálně socialistické německé dělnické strany (NSDAP), vedené Adolfem Hitlerem. Jeho nástupem na post říšského kancléře 30. ledna 1933 převzala NSDAP vedoucí roli v životě Němců a její ideologie, včetně hlásání antisemitismu, nacházela v podmínkách života krizemi zmítaných obyvatel úrodnou půdu. Postavení Židů v Německu bylo kodifikováno tzv. norimberskými zákony, přijatými 15. září 1935. Tyto zákony mj. určovaly, kdo může být označen jako Žid, a odtud se také odvíjely následné represe vůči Židům. Za dílčí vrchol protižidovských akcí v Německu lze považovat tzv. křišťálovou noc z 9. na 10. listopadu 1938. Protižidovská kampaň od té doby nepolevovala, právě naopak. Její vliv vzrůstal a s postupem německé armády se šířil i do dalších států. Od 2. poloviny 30. let se začalo otevřeně mluvit o „konečném řešení židovské otázky“, jehož způsob se v té době teprve hledal.

15. března 1939 obsadila německá vojska území Čech a Moravy a následně byl vyhlášen Protektorát Čechy a Morava. Chod státu podléhal přísnému dohledu nacistů. Zatímco už dříve vláda ministerského předsedy Rudolfa Berana (v čele vlády v letech 1938 – 1939), sice ne prostřednictvím oficiálních zákonů, ale různými omezeními, oklešťovala občanská práva Židů, teprve v době protektorátu dostává židovská otázka zřetelné a hlavně zákonné kontury. S každým přibývajícím dnem se stále častěji objevovalo jako nějaké zaklínadlo německé sousloví „Juden verboten“. „Celkově se v uvedené době (polovina března 1939 - pozn. aut.) na tomto území zdržovalo 118 310 Židů, mezi nimi 14 350 osob, které byly ve smyslu nacionálněsocialistické definice podle norimberských zákonů nikoli věřícími Židy (Glaubensjuden), nýbrž rasovými Židy (Rassenjuden) nebo osobami za Židy platícími (Geltungsjuden).“¹

Od července 1939 vznikala pod taktovkou československé vlády osnova vládních nařízení určujících správní postavení Židů ve veřejném životě. Při její tvorbě se nezapřela očividná inspirace zákony, platnými v říši. Jejich hlavním

¹ Adler, H. G. : Terezín 1941 -1945: tvář nuceného společenství. I., Dějiny. Brno 2006, s. 27.

účelem a cílem bylo postupné vyloučení Židů nejprve z hospodářského a poté i z veřejného života (zabavování majetku, vyloučení ze státních, profesních i zájmových organizací, povinné označení Davidovou hvězdou, zákazy vycházení po 20. hodině, vyloučení židovských dětí ze škol, atd.). K 1. říjnu 1941 bylo v protektorátu nařízeno opětné sčítání Židů. Postupovalo se podle pravidel daných norimberskými zákony a výsledný počet uváděl číslo 88 105.² Nutno však dodat, že více než dvě desítky tisíc Židů do té doby protektorát opustily, ať už oficiální cestou, nebo ilegálně.

Vystěhovalecká agenda je do roku 1941 jedním z důležitých ukazatelů pohybu židovského obyvatelstva. Od července 1939 zahájila tuto činnost v rámci Protektorátu Čechy a Morava Ústředna pro židovské vystěhovalectví v Praze. Nejvíce Židů z Československa odcházelo do jiných evropských zemí, konečnou destinací se stala také Amerika. Palestinský úřad v Praze pak zprostředkoval emigraci do Palestiny. Emigrace nebyla jednoduchá. Ztěžovaly ji vystěhovalecké kvóty, státy si stanovily mnohdy přísné podmínky pro přijetí přistěhovalců, svou roli hrála i konstelace místní polické scény.

V březnu 1942 byly s definitivní platností rozpuštěny jednotlivé židovské obce v protektorátu a celou agendu převzala jediná - Židovská náboženská obec v Praze (ŽNO).

2.2 Terezín

Vzniku pevnosti a města Terezín předcházelo období, kdy si habsburská monarchie kvůli útokům ze zahraničí (hlavně z Pruska) stále intenzivněji uvědomovala nedostatky obranného systému v Čechách a na Moravě. Proto císař Josef II. v roce 1780 rozhodl o výstavbě pevností, včetně strategicky výhodného Terezína. Po vydání nařízení o realizaci pevnostního komplexu byli do Terezína pozváni kvalifikovaní dělníci a řemeslníci, kteří vytvořili opevněný prostor zhruba o 398 ha. V červnu 1790 byla pevnost prohlášena svým tvůrcem - generálem Klementem Pellegrinim za bojeschopnou. Celý projekt stál téměř 12 miliónů zlatých.

² Blodig, V. : Vznik terezínského ghetta. In: Terezínské listy 25/97, Praha 1997, s. 8.

Pevnostní komplex je rozdělen na tři pásma - Velká (Hlavní) pevnost, Malá pevnost a dvě pevnosti, uzavírající prostor mezi nimi. Menší dělicí jednotky představovalo 55 základních pevnostních článků, tvořících dohromady ucelenou soustavu.

Samotné město Terezín jako součást Hlavní pevnosti se 9. prosince 1782 stalo prostřednictvím císařského osídlovacího patentu královským městem. Do poslední čtvrtiny 19. století o něm můžeme mluvit jako o typickém vojenském městě. Po zrušení pevnostního určení roku 1888 upadlo na svou dobu velmi moderní opevnění v zapomnění.

2.2.1 Malá pevnost

Malá pevnost hrála už od svého vzniku v rámci terezínského pevnostního systému zvláštní a z hlediska své funkce a využití výsadní roli.

V původním plánu se s ní počítalo pouze jako s jednoduchou předsunutou pevností, ale postupem času se z Malé pevnosti stala samostatná pevnostní stavba, která sloužila jako vězení pro vojenské a politické vězně. Tento její charakter je obzvláště patrný po revoluci 1848 - 1849 a zejména pak v době 1. světové války.

V letech 1914 - 1918 tvořili převážnou část zajatců vojáci ruské, srbské a rumunské armády, ale věznění zde byli i českoslovenští legionáři. Nevhodné podmínky pobytu vedly k častým epidemiím a následným úmrtím.

Nejvýraznější postavou, vězněnou v Terezíně za 1. světové války, byl Gavrilo Princip, strůjce atentátu na následníka rakousko-uherského trůnu Františka Ferdinanda d'Este. Nejen jeho osud, ale i osudy dalších poznamenal pobyt v Malé pevnosti, jež se pro ně stala doslova „živým hrobem“.

Do roku 1928 fungovala v Malé pevnosti vojenská trestnice a později i věznice, kam byly posílány jak osoby obviněné z přestupků ve vojenské službě, tak i aktivně působící poddůstojníci a důstojníci. K likvidaci tohoto zřízení došlo krátce po nacistické okupaci Čech a Moravy v roce 1939.

Od června 1940 fungovala Malá pevnost jako věznice gestapa. V prvním roce své existence úředně spadala pod správu pankrácké věznice. V roce 1941 se velitel pevnosti Heinrich Jöckel zodpovídal přímo řídicí úřadovně gestapa v Praze.

Většinou sem vězňové přicházeli po skončení výslechů a čekali na další transport do některého z nacistických koncentračních táborů či na odeslání před nacistické soudy.

Mezi nejčastěji zmiňovanými důvody věznění se objevovala obvinění z projevů odporu vůči nacismu. Zatčení se nevyhnulo ani osobám, na něž padlo podezření z napomáhání zločincům, nebo těm, kteří porušovali protižidovské předpisy a nařízení. Prošly tudy i tisíce představitelů a spolupracovníků odbojových skupin. Zpočátku byli do Malé pevnosti umísťováni jen muži, ale v červnu roku 1942 bylo vytvořeno i ženské oddělení. „V letech 1940 - 1945 se počet vězněných osob v Malé pevnosti pohyboval okolo 27 000 mužů a 5 000 žen.“³

2.3 Vznik ghetta

Slovník cizích slov definuje slovo „ghetto“ dvojím způsobem jako:

1. oddělenou část města, kde se smělo usazovat židovské obyvatelstvo
2. dobrovolné nebo vnucené odloučení od ostatní společnosti.⁴

Slovo tak poukazuje na určitý druh selekce. Část společnosti se vyděluje, a to buď na základě vlastního rozhodnutí nebo vlivem vnějších tlaků jiných skupin společnosti.

„Vznik židovského ghetta v Terezíně byl součástí plánu zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, jenž předpokládal nejprve izolovat Židy od ostatního obyvatelstva, pak je soustředit do větších uzavřených celků a postupně je přemístit do východních prostorů ke konečné likvidaci.“⁵ Jednání na téma tzv. ghettoizace Židů v rámci „konečného řešení židovské otázky“ proběhla v říjnu 1941. Bylo rozhodnuto o zřízení táborů v Čechách a na Moravě. ŽNO měla podávat návrhy na vhodná místa pro tento účel. Uvažovalo se např. o předměstích Prahy, Brna a Ostravy, o husitském hradu Stará Ratiboř (dnes město Tábor v jižních Čechách), o Benešově. Na Moravě byla navrhována města jako Ivančice, Boskovice nebo Kyjov, kde žila poměrně početná židovská menšina.

³ Benešová M. a kol. : Malá pevnost Terezín 1940 - 1945. Pardubice 1996, s. 18.

⁴ <http://slovník-cizich-slov.abz.cz>, stav k 14.3. 2007.

⁵ Chládková, L.: Terezínské ghetto. Praha 2005, s. 6.

Nakonec byl vybrán Terezín. Toto místo mělo hned několik nesporných výhod. Mezi ty hlavní patřily: kasárenské budovy s velkou kapacitou míst, blízkost železniční trati Praha - Ústí nad Labem (3 km vzdálená zastávka v Bohušovicích) a Praha - Děčín (zastávka v Litoměřicích - asi 5 km), policejní věznice v Malé pevnosti.

Masovým transportům židovských vězňů z protektorátu předcházelo několik směřujících přímo na Východ. První transport do Terezína byl z Prahy vyslán 24. listopadu 1941. Tzv. Aufbaukommando se skládalo z 342 mužů. Jejich úkolem bylo připravit město pro příjem tisíců vězňů z následných transportů (spravit a zařídit stávající vojenské kuchyně, vybavit místnosti postelemi, atd.). „Hlásili se i dobrovolníci, protože slyšeli, že jejich rodiny budou chráněny před transporty.“⁶ Dalších tisíc mužů společně se členy budoucího vedení ghetta v čele s židovským starším Jacobem Edelsteinem přijelo do Terezína 4. prosince 1941.

16. února 1942 byl vydán výnos o zrušení obce Terezín a její obyvatelé se museli nejpozději do posledního červnového dne roku 1942 vystěhovat. Do Terezína začaly proudit masové transporty Židů z Protektorátu Čechy a Morava, Německa, Rakouska, Holandska, Dánska a v pozdějších letech i ze Slovenska a Maďarska. Ke konci války sem bylo evakuováno ještě kolem 15 000 osob z likvidovaných táborů v Německu.

Celkový počet vězňů činil přes 150 000, z toho 35 000 jich zahynulo přímo v Terezíně. „V průběhu tří let odjelo z Terezína na Východ 63 transportů, které přepravily na 87 000 lidí. Po válce se přihlásily jen 3 600 z nich.“⁷ Většina transportů směřovala do vyhlazovacích táborů (např. Osvětim-Březinka, Treblinka, Majdanek, Sobibor).

⁶ Lagus, K. : Město za mřížemi, s. 68.

3. Podmínky života v ghettu

Podmínky života v terezínském ghettu se nedají srovnávat s poměry ve vyhlazovacích táborech jako byla Osvětim-Březinka nebo Treblinka. Jak bylo částečně řečeno výše, koncentrační tábor v Terezíně víceméně plnil funkci „přestupní stanice“, z níž pokračovaly transporty směrem na Východ. To však není důvod k tomu tyto podmínky jakkoli zlehčovat a do jisté míry idealizovat.

Na základě jednání na konferenci ve Wannsee 20. ledna 1942, jíž se účastnili i Heydrich nebo Himmler a kde se mluvilo hlavně o „konečném řešení židovské otázky“, byl terezínskému ghettu přiřčen specifický status. „Předpokládá se, že Židé starší než 65 let nebudou evakuováni, ale dopraveni do ghetta pro staré - vyhlédnut je Terezín.“⁸ Týkalo se to především zasloužilých německých Židů. Tento záměr zůstal do všech svých důsledků prakticky nenaplněn.

Terezínské ghetto, pro které se oficiálně užívalo označení „uzavřené židovské sídliště“, mělo svou loutkovou židovskou samosprávu. V jejím čele stál židovský starší - tzv. Judenältester. Jako jeho poradní orgán fungovala rada starších. Administrativa byla rozdělena na sekretariát a pět, později devět hlavních oddělení (vedení, ústředna práce, oddělení vnitřní správy, hospodářské oddělení, technické oddělení, finanční oddělení, zdravotnictví a oddělení péče, oddělení péče o mládež, oddělení pro organizaci volného času). Ve funkci židovského staršího se v letech 1941 - 1945 vystřídali tři muži - Jakob Edelstein, Paul Eppstein a Benjamin Murmelstein.

Mnou použitý výraz „loutková židovská samospráva“ má své opodstatnění. Židovské vedení ghetta mělo svázané ruce při téměř každém rozhodnutí, jelikož bylo plně podřízeno táborové komandatuře SS a mezi jeho povinnosti patřilo plnění příkazů a pokynů této komandatury. Ta spadala pod agendu pražské Ústředny pro židovské vystěhovalectví (od srpna 1942 přejmenována na Ústřední úřad pro uspořádání židovské otázky v Čechách a na Moravě).

Na nejvyšší hodnostní příčce v rámci komandatury stál táborový velitel. Jako SS Obersturmführeři tuto funkci zaujímal Siegfried Seidl, Anton Burger a Karl Rahm.

Na pořádek v ghettu dohlíželo protektorátní četnictvo a neozbrojená táborová stráž tzv. Ghetto-Wache (GW), v níž sloužili samotní vězni.

⁷ Chládková, L. : Terezínské ghetto, s. 35.

V ghettu fungoval i soud, který však většinou řešil jen drobnější přestupky (např. krádeže).

3.1 Příjezd do Terezína

Příjezdu do ghetta zpravidla předcházela obsílka, vyzývající k nástupu do transportu. Člověk si s sebou mohl vzít zavazadla maximálně v padesátikilové hmotnosti. Pak se musel dostavit na stanovené místo a společně s dalšími lidmi byl odvezen do Bohušovic nad Ohří, odkud pokračoval do Terezína pěšky (výjimečně autem). Každý vězeň musel do tzv. „šlojzky“ (z německého slova Schleuse - propust). Tam byl zkontrolován a byly mu odebrány zakázané věci. Poté byl seznámen s hlavními zákazy, které se vztahovaly k pobytu v ghettu (např. styky mužů a žen, chůze po chodnících, vlastnictví cenných předmětů, cigaret, zapalovačů, peněz). Ve zvláštních případech se nemohlo ani svítit, posílat dopisy či vůbec vycházet ven. Tresty až na výjimky, které končily smrtí jako odstrašující případy pro ostatní (např. na počátku roku 1942 bylo oběšeno 16 lidí za většinou velmi malicherné přestupky jakými bylo posílání dopisů přes zákaz či nepozdravení příslušníka SS), spočívaly v zařazení do transportu nebo umístění do Malé pevnosti, což pro Židy znamenalo téměř jistou smrt.

3.2 Ubytování

Ubytovací prostory měly několik podob podle toho, kde se nacházely, jestli v kasárnách, v dříve obývaných domech nebo na půdách. Standard bydlení byl snížen hlavně nevhodnými podmínkami, vyznačujícími se hlavně přeplněností. „V terezínském ghettu bylo soustředěno najednou 30 000 až 40 000 osob, kolísání způsobovaly transportní vlny, v nichž vězni do Terezína přijížděli, nebo jej naopak opouštěli. Nejvyšší počet byl zaznamenán 18. září 1942 - 58 497 osob. Pro srovnání: před válkou se počet obyvatel pohyboval včetně vojáků kolem 7 000.“⁹ Mezi další problémy patřil také nedostatek vody, umývárny a záchodů, nemožnost si podle potřeby zatopit, absolutní ztráta soukromí. To vše přispívalo nejen k rychlému šíření nejrůznějších nemocí, ale také k výskytu zvýšeného množství hmyzu, vší, štěnic, blech.

⁸ Adler, H. G. : Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství. I., Dějiny, s. 48.

Muži a ženy žili odděleně. Velmi málo rodin bydlelo společně, výjimku tvořili prominentní vězni.

3.3 Strava

Jídlo představovalo nedostatkové zboží z hlediska kvality i kvantity. K hlavním a stále se opakujícím položkám patřily výrobky z mouky (hlavně chléb), brambory, sacharin a cukr, margarín, náhražková káva, občas maso, mléko, marmeláda, sušená zelenina.

„Vězňové byli rozděleni do tří, později čtyř vyživovacích skupin, označených písmeny S, N, L a K. Skupina S znamenala těžce pracující. Dostávala největší příděl.“¹⁰ Na denním pořádku byla úmrtí z hladu, vězni ztráceli na váze a stávali se méně odolnými proti nemocem. Mezi ty nejčastější v ghettu patřily průjmy, tuberkulóza, tyfus, spála, encefalitida, záškrť, žloutenka, ale také nemoci srdce či psychické obtíže. „Maximum nemocných v ghettu zaznamenali v únoru 1943 - přes 13 000 osob, tj. 31 % z celkového počtu vězňů.“¹¹

3.4 Práce

„Každý schopný a zdravý „obyvatel ghetta“, lhostejno, zda muž či žena, ve věku od 16 do 60 let podléhal pracovní povinnosti bezpodmínečně, ve věku 14 až 65 let podmíněně, ale i starší osoby měly podle možnosti pracovat, aniž by byla stanovena věková hranice.“¹² Práce jako taková měla mnoho podob.

Pracovalo se jednak v rámci ghetta:

- zajištění každodenního chodu (např. ve zdravotnictví, v kuchyních, péče o děti a mládež)

- zlepšování životních podmínek (např. budování vodovodů a kanalizací, výstavba železniční vlečky z Bohušovic do Terezína 1942 - 1943)

- pro válečné účely (např. správkárna uniforem, štěpení slídy)

jednak mimo něj - např. v lesích na Křivoklátsku, ve Wulkově u Berlína.

Určitá pracoviště skýtala i výhody, třeba z hlediska přilepšení si k táborové

⁹ Chládková, L.: Terezínské ghetto, s. 15.

¹⁰ Lagus, K.: Město za mřížemi. Praha 1964, s. 112.

¹¹ Chládková, L.: Terezínské ghetto, s. 24.

¹² Adler, H. G.: Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství. II., Sociologie. Brno 2006, s. 192.

stravě. Příkladem může být kuchyně, pekárna nebo práce v zemědělství.

3.5 Volný čas

Volný čas si lidé v terezínském ghettu zpestřovali různými činnostmi - od výtvarné a literární tvorby, přes naučné přednášky až k tvorbě a interpretaci hudebních děl a divadelních inscenací.

Nejvýrazněji do hudební tvorby ghetta zasáhli např. Viktor Ullmann, Hans Krása či Rafael Schächter a další. Bylo tak možné i na tomto místě zaslechnout tóny Smetanovy Prodané nevěsty, Figarovy svatby od W. A. Mozarta i nastudování Rekviem od G. Verdiho. V oblasti komorní hudby v popředí zájmu stanul jako jeden z prvních smyčcový orchestr Karla Ančerla, vzniklý v ghettu v roce 1943.

Spojení vynikajících profesionálních hráčů amsterdamského Concertgebouw a České filharmonie a několika vyspělých amatérů dalo ožít skladbám předních evropských skladatelů.

Gustav Schorsch, Vlasta Schönová či Norbert Frýd zasvětili svůj pobyt v Terezíně divadlu. Oblíbený byl i kabaret.

O skutečnosti utrpení jako věčném svědectví by mohly vyprávět i obrazy a kresby Bedřicha Fritty, Lea Haase, Petra Kiena i Otto Ungara.

Většina umělců skončila v transpotech na Východ a spolu s nimi zmizela navždy i některá jejich díla.

I když jen ve velmi malé míře, byla v terezínském ghettu i možnost sportovního vyžití. Hrála se kopaná, odbíjená nebo házená, samozřejmě vše v provizorních podmínkách. „V rámci zkrášlovací akce v době návštěv komisí byly sporty nařízeny. Dokonce i závod na kole.“¹³

3.6 „Stadtverschönerung“- zkrášlení města

Terezínský tábor měl nedlouho po svém vzniku hrát i propagandistickou roli. Nacisty byl už v roce 1942 prezentován jako lázeňské město pro staré Židy. Měl se stát „důkazem, jak dobře hitlerovské Německo se Židy zachází.“¹⁴ Toto úsilí nacistů vyvrcholilo v roce 1944. Už od jeho počátku probíhaly v rámci ghetta

¹³ Lagus, K. : Město za mřížemi, s. 205.

zkrášlovací akce (oprava ulic, výstavba hudebního altánku, školky a jeslí, atd.). Svou roli sehrály v „nacistické frašce“ i transporty z května 1944, které měly ghetto zbavit nevhodného přívlastku „přeplněné“. Vrcholem a cílem snah se stala návštěva delegace Mezinárodního výboru Červeného kříže v červnu 1944, skládající se ze tří zástupců (Švýcar dr. Rossel a dva Dánové - Frants Hvass a Juel Henningsen). „Divadlo“ se zdařilo. V září byla avizována ještě jedna návštěva. K její realizaci však už nedošlo.

V rámci propagandy byl koncem léta dokonce natočen film o „poklidném životě v terezínském ghettu“.

Tragickou tečkou za zkrášlováním ghetta se staly další transporty na Východ, jimiž odešla na smrt většina těch, kteří zkrášlovací akci připravovali a „vystupovali“ v ní.

¹⁴ Adler, H. G. : Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství. I., Dějiny, s. 197.

4. Podmínky života dětí v ghettu

Z údajů shromážděných a publikovaných v 90. letech 20. století vyplývá, že terezínským ghetttem prošlo asi 12 000 dětí do 15 let. Z toho na 400 jich zemřelo přímo tady, převážně na následky rychle šířících se nemocí, bezmála 10 000 jich bylo postupně odtransportováno do vyhlazovacích táborů. Po válce se přihlásilo jen 240 dětí přeživších transporty na Východ.

V případech dětí narozených přímo v ghettu a u těch, které tu šanci narodit se ani neměly platila přísná pravidla. Za předpokladu, že žena do terezínského ghetta už těhotná přijela, narození dítěte nebyly kladeny překážky. V případě, že otěhotněla přímo v Terezíně, měla žena či její ošetřující lékař povinnost graviditu okamžitě nahlásit komandatuře, což následně znamenalo jediné - potrat. Jen necelá pětina zde narozených dětí přežila. Od srpna 1943 se nařízení ještě zpřísnila. Pokud lékař těhotenství nenahlásil, byl prohlášen za spoluviníka a následovalo uložení trestu nejen pro něho, ale automaticky i pro matku a otce dítěte. Tím bylo zpravidla zařazení do transportu.

Zvláštní kapitolou je osud 1260 dětí ze zrušeného ghetta v Bialystoku, které do Terezína dorazily v srpnu 1943. „Tento dětský tábor byl absolutně izolován od ostatních terezínských vězňů. Jakýkoli styk s dětmi byl zakázán a celá operace byla obestřena tajemstvím. Přesto se rozšířilo, že se děti bránily jít do sprch - ze strachu před udušením plynem.“¹⁵ Po šesti týdnech - 5. října odjely transportem do Osvětimi na smrt. Je pravděpodobné, že nacisté chtěli děti využít, ať už jako nástroj propagandy nebo k výměně za německé zajatce. „Anglie projevila tehdy ochotu přijmout 10 000 dětí do Palestiny. Výměnou požadovali němečtí fašisté 20 000 německých zajatců.“¹⁶

4.1 Ubytování

Do ghetta přijížděly děti většinou se svými rodiči. Našly se ale i výjimky - např. děti z židovských sirotčinců (pražský transport z října 1942).

„Od počátku existovaly pokusy ubytovat děti zvlášť, nikdy to ale nemohlo být

¹⁵ Klibanski, B. : Děti z ghetta Bialystok v Terezíně. In: Terezínské studie a dokumenty 1996, Praha 1996, s. 71.

¹⁶ Lagus, K. : Město za mřížemi, s. 158.

provedeno důsledně. Děti do 12 let bydlely s matkami, starší chlapci s otci. Pro dospívající mládež byly podle věkových skupin zřízeny nejprve v kasárnách, poté v samostatných budovách „domovy“..¹⁷ V roce 1942 vyšlo nařízení o odděleném umístění dětí. Jejich pohlaví a věk poté určovaly příslušnost k určitému domovu tzv. heimu (Kinderheim, Jugendheim, Mädchenheim, Kriechlingheim). V jedné místnosti bydlelo 20 - 30 dětí. Počátkem roku 1943 vzniklo několik domovů pro matky s dětmi školního věku. Matky se jim ale z důvodu celodenní práce nemohly věnovat do té míry, aby dětem zabezpečily přiměřenou mateřskou péči. Zvláště pak ti nejmenší snášeli tuto skutečnost velmi těžce. I přes ochotnou výpomoc vychovatelek děti často trpěly frustracemi, jež se projevovaly pláčem, pomočováním a v krajních případech i nekontrolovatelnou agresivitou.¹⁸

Na heimech pracovaly také sociální pracovníce, nacházela se tam marodka s ošetřujícím zdravotním personálem, lékařská ošetrovna. Na pořádek a klid na heimu dohlíželi vychovatelé a vychovatelky (nazývaní též madriši - přejato z hebrejštiny, nebo betreueři, betreuerky - přejato z němčiny).

4.2 Strava

Oddělení Péče o mládež ve snaze ulehčit dětem život v ghettu prosadilo, že děti budou dostávat větší přídělky jídla, ovšem na úkor starších obyvatel tábora. Dokonce vznikla i samostatná dětská kuchyně. „Rozhodnutí bylo diktováno snahou udržet za každou cenu děti při životě a zabránit jejich úpadku tělesnému i mravnímu.“¹⁹

4.3 Výchova

Při „židovské samosprávě“ fungovalo pododdělení Péče o malé děti i oddělení Péče o mládež (Jugendfürsorge) v čele s Egonem Redlichem, které zpočátku spadalo do sféry zdravotnictví. „...její povinností (Péče o mládež - pozn. aut.) bylo starat se o děti od 4 do 16 let, v určitých případech také o mladistvé až do

¹⁷ Adler, H. G. : Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství. II., Sociologie, s. 135.

¹⁸ Srov. Lauscherová, I. : Ze zápisků a pamětí terezínského čísla. In: Terezínské listy 14/1985, Ústí nad Labem 1985, s. 35 - 55.

¹⁹ Lagus, K. : Město za mřížemi, s. 212.

18, a dokonce i do 20 let. Její úkol se vztahoval jak na děti v domovech, tak i na ty žijící u rodičů nebo příbuzných. Její snahou, podporovanou samosprávou, bylo umístit do domovů co nejvíce dětí a vychovávat je na základě kamarádství.²⁰

V oblasti výchovy dětí hrála hlavní roli ochota a práce vychovatelů. Soustavnou činnost však ztěžovaly neustále přijíždějící a odjíždějící transporty, měnící se přísná nařízení, pohotovost 24 hodin denně, ale také velké rozdíly mezi dětmi, co se týká dosaženého vzdělání. Vychovatelé se pomocí různých říkanek, písniček i poučování o základních návycích hygieny a chování snažili pěstovat v dětech touhu po dalším poznání a motivovat je ke stále vyšším metám. Proto vytvořili zvláštní formy tajného vyučování. Totiž vyjma kreslení, zpěvu a ručních prací bylo vzdělávání jako takové oficiálně zakázáno. I přesto mnozí učitelé na vlastní riziko přednášeli matematiku, mateřský jazyk, dějepis nebo zeměpis. „Učili jsme se tak, že musela být hlídka před domem - dítě, které si hrálo, procházelo se, pískalo. Smluvený signál - pískání vážně - naznačil, že musíme změnit téma. Nepíšeme, nečteme, jen zpíváme nebo něco vyrábíme.“²¹ Občas vychovatelé ponechali iniciativu dětem samotným, což dávalo vzniknout různým literárním večerům, během nichž byly přednášeny referáty.

Za zmínku jistě stojí i dobrovolná pomoc starým vězňům nad 65 let, organizovaná z iniciativy mládeže. Akce, známá jako „Mládež pomáhá“, vznikla z podnětu oddělení Jugendfürsorge a předpokládala využití alespoň tří hodin v týdnu volného času ve prospěch starším. Pomoc zahrnovala úklid, donášku jídel nebo např. výpomoc s nošením těžkých věcí.

S výchovou je úzce spjata i charakteristika jednotlivých heimů. V žádném případě nepůsobily jednotvárně, podobné si jako vejce vejci. Podstatnou roli sehrálo ideové zaměření vychovatelů, od něhož se odvíjela jak činnost osazenstva domova, tak i vytyčení odpovídajících cílů. Např. v domově číslo 9 v budově označené jako L 417, kde pevnou rukou „vládl“ vychovatel Arno, chlapečci žili v duchu skautských tradic, inspirovaných knihou Hoši od Bobří řeky. Dalším názorným příkladem bylo vyhraněné společenství Dror, které vzniklo na základě sionistického učení v domově číslo 5. Levicově zaměřené ideje se staly základem výchovy chlapců z domova číslo 1 v L 417, kde se vytvořila samosprávná republika ŠKID. V čele republiky stál středoškolský

²⁰ Adler, H. G. : Terezín 1941 - 1945: tvář nuceného společenství. II., Sociologie, s. 400.

profesor Valtr Eisinger, vychovatel na domově. Právě prostřednictvím takovýchto nápadů odváděli vychovatelé děti od kruté reality. Děti vzdělávali, vychovávali a vedli je k tomu, aby dokázaly svůj volný čas trávit smysluplně.

4.4 Volný čas

Jak mladí vězni trávili volný čas bylo zmíněno částečně už výše. Považuji za nutné výčet činností ještě doplnit a na některé se zaměřit detailněji. Vedle literární, výtvarné a dramatické oblasti se velmi oblíbenými aktivitami stalo i předčítání knih, různá podvečerní vyprávění vychovatelů, besedy o zajímavých tématech. Již od roku 1942 se komandatura stavěla ke kulturnímu vyžití vězňů s určitou mírou tolerance. „Nebyl to výraz benevolence esesáků, ale spíš jejich lhostejnosti k tomu, co se uvnitř ghetta bude zpívat, hrát a tvořit.“²²

4.4.1 Výtvarná tvorba

Kreslení a malování se stalo hlavní náplní volného času už přinejmenším z toho důvodu, že tato činnost jako jedna z mála nebyla oficiálně zakázaná. Pod taktovkou dospělých tvořily dětské ruce jak obyčejné obrázky, tak dávaly konkrétní podobu různým nápadům. Používaly se staré formuláře, balicí papír a další dostupné materiály všeho druhu. Kroužky kreslení umožňovaly rozvíjet fantazii a občas i poodhalit skryté nadání talentovaných jedinců.

Za jednu z nejvýznamnějších osobností v tomto oboru je považována akademická malířka Friedl Dicker-Brandejsová. „Pro F. D.-Brandejsovou nebyly hodiny kreslení pouze samoúčelným zaměstnáním dětí, ani z nich jejich prostřednictvím nechtěla vychovávat budoucí výtvarníky. Snažila se nápady dětí neusměrňovat, protože nechtěla ztratit možnost vniknout do jejich vnitřního světa. Využívala tak hodin výtvarné výchovy i k duševní rehabilitaci malých vězňů...Kreslení se tak stalo pro děti únikem z neradostné reality, bylo radostí i léčbou.“²³

Z hlediska obsahu můžeme kresby terezínských dětí rozdělit do dvou skupin.

²¹ Lauscherová, I. : Ze zápisů a pamětí terezínského čísla, s. 48.

²² Chládková, L. : Terezínské ghetto, s. 29.

²³ Franková, A. – Povolná, H. : Motýla jsem tu neviděl. Praha 1959, s. 83.

K první, početně bohatší, se řadí témata odrážející obyčejný život, většinou inspirovaný zážitky z dětství. Jedná se o vyobrazení krajin, rodiny, přírody či dětských her a pohádek. Tyto náměty odeznívaly v myslích dětí už jen jako letmá vzpomínka. Druhá skupina věnuje svou pozornost výjevům z terezínského tábora (přeplněné ubikace, transporty, fronty na jídlo,..). Např. Helga Weisssová-Hošková po tři roky samostatně zachycovala drobné události v domově L 410. Vytvořila tak obraz ghetta, viděného očima třináctiletého dítěte. Mezi další malé umělce patřili i Hana Bradyová nebo Petr Ginz.

4.4.2 Hudebně dramatická tvorba

Lidé všech věkových kategorií se v Terezíně svým způsobem odreagovali hudbou a hraním divadla. „Zpívalo se a hrálo se z potřeby paralyzovat. Z vnitřní potřeby překřičet skutečnost, přehrát ji.“²⁴ Tato tvorba, stejně jako mnoho dalších volnočasových aktivit, umožňovala alespoň na okamžik uniknout do světa snů, kouzel a splněných přání. Dávala, zejména dětem, zapomenout na nepříjemnou realitu.

Děti velmi oblíbené bylo divadlo. Ať už s využitím stínů, nebo ručně vyráběných maňásků a loutek. Díky hranému divadlu, které přineslo dramatizaci oblíbených knih i realizaci vlastní tvorby, se děti mohly těšit např. z Broučků podle Karafiátovy knihy nebo z pohádky O Honzovi. Největší ohlas, a to nejen u dětí, zaznamenala dětská opera Brundibár libretisty Adolfa Hoffmeistera a skladatele Hanse Krásky.

4.4.3 Literární tvorba

Literární tvorba v terezínském ghettu existovala nejen sama o sobě, ale často i v kombinaci s výtvarným vyžitím. Vznikaly různé deníky, památničky poznámky i básně. Díky této tvorbě máme možnost nahlédnout do duše dítěte terezínského ghetta, jak ono samo třeba prožívalo pobyt v Terezíně, jak vzpomínalo na minulost a snilo o budoucnosti. Do jisté míry jsou pro nás tato literární díla i historickým pramenem.

Nejvýznačnějším fenoménem v rámci literární tvorby bylo sestavování a

²⁴ Franěk, R.: Terezínská škola. Praha 1965, s. 20.

vydávání časopisů, které utříd'ovaly a zveřejňovaly dětské pokusy, někdy i velmi zdařilé. Časopisy vycházely jak na chlapeckých, tak i na dívčích domovech, a to pravidelně jako týdeníky nebo čtrnáctideníky, nebo jen jednou za čas. Většina z nich byla psána ručně. V jediném exempláři pak číslo obíhalo mezi obyvateli jednotlivých domovů pro mládež nebo si ho děti navzájem předčítaly na společných setkáních. Obsah časopisů nesloužil jen k pobavení, ale často i k prohloubení všeobecných znalostí, kritice poměrů v ghettu i samotné války. Časopisy se vlastně staly určitým symbolem duchovního odporu terezínských vězňů. „Staly se také nástrojem sebeuvědomění, v jehož rámci se autoři a čtenáři připravovali na poválečnou budoucnost. O své účasti v ní byli všichni s naprostou nezvratností přesvědčeni.“²⁵

Tvorba časopisů byla zakázána, ale veskrze tolerována, podobně jako vyučování.

Do dnešní doby je známo 8 dětských časopisů, které vznikly v terezínském ghettu:

- **Vedem** - v rámci ghetta nejvýznamnější dětský časopis. Počátek vydávání i jeho samotná existence úzce souvisí se vznikem republiky ŠKID v domově č. 1 v L 417. Od prosince 1942 do srpna 1944 vycházel pravidelně každý týden. Celkový rozsah činí 800 stran. Vycházel v jednom exempláři a každý pátek se četl v přítomnosti vychovatelů. Jednotlivé příspěvky většinou reprodukovali samotní autoři. Časopis měl na starosti Petr Ginz.
- **Bonaco** - časopis vydávaný v dívčím domě č. 11 v L 414. Z šesti čísel, která vyšla v nepravidelných intervalech v období od ledna do července 1944, se jich dochovalo pět. Název vznikl z prvních slabik věty „Bordel na kolečkách“, což mělo symbolizovat pořádek v domově a v širším slova smyslu i v Terezíně.
- **Domov** - tento časopis byl zpočátku vydáván chlapci z domova v Hamburských kasárnách, ale poté s nimi přešel do L 417 na domov č. 2. Hlavní iniciátor vzniku časopisu byl Martin Glas. Vydáván byl v jediném exempláři jako čtrnáctideník v letech 1943-1944.

²⁵ Polák, E. : Úloha časopisů v životě terezínských dětí a mládeže. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky, Praha 1991, s. 143.

- **Hlas půdy Q 306** - patrně jediný časopis, který existoval mimo dětské domovy. Byl vydáván dětmi ve věku od 10 do 13 let, žijícími se svými matkami na půdě domu Q 306.

- **Noviny** - vycházel na domově X v L 417. Byl vydáván od února do května 1944. zachovalo se 9 čísel.

- **RIM RIM RIM** - časopis chlapeckého domova č. 7 v L 417. Název byl odvozen z pokřiku Nešarim (Jestřábů), jak se chlapci nazývali: „Rim,Rim, Rim, ať žijí Nešarim!“ Zachovalo se 21 čísel, vydaných od února do září 1944.

- **Tam-tam** - vydáván na domově VI v L 417.²⁶

- **Kamarád** - byl vydáván v chlapeckém domově A v Q 609 v období od října 1943 do září 1944.

²⁶ Srov. tamtéž, s. 137 - 143.

5. Časopis Kamarád

Časopis Kamarád vydávali chlapci v dětském domově Q 609 necelý rok. Dnes je považován za druhý nejvýznamnější dětský časopis vydávaný v terezínském ghettu.

5.1 Místo „činu“ - heim A v Q 609

Heim, kde chlapci v době vydávání časopisu bydleli, stál v ulici nově pojmenované²⁷ Rathausgasse 9 (dříve Q 6). V tomto jednopatrovém domě se nacházelo více než deset místností, v nichž žili jak chlapci, tak i dívky, jak české děti, tak děti z Německa a nějaký čas i z Dánska. Jednotlivé místnosti nebo několik místností dohromady bylo označováno velkými tiskacími písmeny od A po F. Speciálně Heim A, obývaný autory Kamaráda, se nacházel na 1. patře a byl rozdělen na tři místnosti podle věku dětí. Ty na ubikacích přibývaly a ubývaly v závislosti na příjíždějících a odjíždějících transportech.

V době, kdy začal Kamarád vycházet, popisuje jejich ubikaci, jeden z chlapců a přispěvovatel do časopisu Pavel Gross v prvním čísle časopisu takto: „V prvním patře máme krásný pokoj s balkonem, v němž je nás třiadvacet. Na podlaže je téměř vždy nejvíce smetí, neboť jak se ukázalo, chvíli po zametení je podlaha jako před tím. O záchodech a umývárně raději mluvit nebudu, neboť kdo bydlí u nás ví, že tam panuje celoroční, druhá potopa světa.“²⁸

Dalším střípkem k vytvoření si představy o heimu je vzpomínka jedné z vychovatelek heimu B v Q 609 Hany Reinerové. „V přízemí byl pokoj nás betrojerek, kuchyňka pro uskladnění a rozdělování přidělů mléka, chleba a příloh...Za kuchyní pak krejčovna, kde se opravovalo a šilo, co bylo třeba....Za dětmi chodívali rodiče většinou večer mezi 6. - 8. hodinou nebo pak hlavně v neděli....Maminky jim také zajišťovaly přepírání prádla. Pumpu s vodou jsme měli na dvoře, stále se využívala k mytí nebo přepírání prádla, i v zimě se pralo ve studené vodě.“²⁹ Přes dvůr se chodilo na záchody, které nebyly přímou součástí heimu.

²⁷ Od července 1943 byly ulice přejmenovány. Místo písmem L a Q se pro ně začala používat civilní označení.

²⁸ Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

²⁹ Archiv Památníku Terezín, fond Sběrka vzpomínek, inv. č. A 7648, Záznam vzpomínky Hany Reinerové, s. 2, 4.

Na domově nějaký čas pobývaly i významné osobnosti jako např. spisovatel a dramatik Norbert Frýd nebo budoucí pěvec opery Národního divadla v Praze Karel Bermann. Ačkoliv neměly děti přímo na starosti, věnovaly jim svůj čas a zapojovaly je do různých aktivit jako byl zpěv nebo hraní divadla.

5.1.1 Vychovatelé

Vychovatelé na heimu se stali rovněž vděčným tématem na stránkách časopisu. Funkci Heimaltera (vedoucího domova), Hausaltetera (vedoucího domu) a Jugendleitera (vedoucího mladých) zastával tehdy devatenáctiletý³⁰ Josef Krämer, který je chlapci v časopisu popisován těmito slovy: „Je vysoké postavy, má „orlí“ nos, světlé vlasy a hnědé oči.“³¹ Z kreseb dětí k jeho narozeninám, které se dochovaly a jsou uloženy v archivu Památníku Terezín, se lze domnívat, že byl mezi dětmi velmi populární. Jeho zástupcem byl Jan Jochowitz, zvaný Plukovník. „...oblíbený na našem heimu, poněvadž k nám často večer chodí a povídá hrůzostrašné detektivky.“³² Další z madrichů se jmenoval Jiří Fränkl, označovaný jako „hrozný nepřítel nepořádku.“³³ Tento vychovatel společně s několika chlapci z heimu odjel z terezínského ghetta již v prosinci 1943 transportem na Východ. Jeho místo převzal Otta Bleier. Podle chlapců „dříve učitel.“³⁴ Vedení heimu doplňovali pětadvacetiletý Heinz Alt, pro něhož neměli chlapci moc dobrých slov: „Je velmi neoblíben. Má obrovské díry na punčochách a špinavé nohy“³⁵ a naopak oblíbený Karel Bermann. O pořádek se starala vychovatelka Rita Feinerová, „hrozná nepřítelkyně rámusu“³⁶, vaření měly na starost Ledererová a Flussrová a hlavní uklízeč silou byla Tante Anny. Jako "proviantník" na heimu pracoval Arnošt Schlachet.

³⁰ Věkové údaje uváděny k datu začátku vydávání časopisu. Přesný rok narození uveden v příloze č. 2.

³¹ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

³² Tamtéž.

³³ Tamtéž.

³⁴ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

³⁵ Tamtéž.

³⁶ Tamtéž.

5.1.2 Takový normální den

Většina dnů, které chlapci z heimu A v Q 609 v Terezíně strávili, měla svůj pevně daný řád. Budík, podle chlapců ještě větší nepřítel než vychovatelé, zazvonil kolem půl sedmé a do osmi muselo být uklizeno a chlapci připraveni na dopolední zaměstnání. Poté následoval oběd. Od jedné do druhé hodiny odpoledne vychovatelé dohlíželi na dodržování poledního klidu. Kolem páté hodiny se chodilo pro večeři. V osm hodin večer už museli být chlapci v postelích a hodinu jim četl jejich vychovatel Jiří Fränkl nějakou knihu. Pak se zhaslo světlo a přišel Jan Jochowitz vyprávět detektivku.³⁷ Denní režim se samozřejmě měnil, spíše však ve výjimečných situacích (např. sčítání vězňů z terezínského ghetta 11. listopadu 1943). S některými inovacemi zasáhl do každodenní rutiny chodu domova také nový vychovatel Otto Bleier.

Příležitostně se hrálo divadlo, sportovalo se (chlapci se několikrát zmiňují o hraní ping-pongu nebo o fotbale), soutěžilo se a vyrábělo (např. zmínka o odevzdávání ručních prací na výstavu), fungoval tu i recitační kroužek. Chlapci v časopise také píšou o návštěvách příbuzných, procházkách po Terezíně, očkování proti tyfu nebo hromadném sprchování.

5.2 Kdo se podílel na vzniku čísel Kamaráda

Narozdíl od dnešních dnů, kdy v časopisech najdeme informaci o členech redakce, přinejmenším jejich jména, u časopisu Kamarád nelze hovořit o stálé redakci, složené ze stejných lidí po celou dobu jeho vydávání. Některá jména i přesto najdeme v každém čísle, jiná spatříme u článku jen jednou. O tom, že chlapci brali svůj záměr vydávat časopis vážně, svědčí skutečnost, že sebe sami označovali v článcích jako „redakci“, Ivana Poláka jako „šéfredaktora“.³⁸ Dá se předpokládat, že inspiraci pro tato pojmenování mohli čerpat z časopisů nebo novin, které kdy viděli a četli. Zároveň by bylo možné považovat jejich rozhodnutí za touhu po zachování zdání normalnosti. Jako by život v ghettu odmítali vnímat jen jako pro ně poslední místo naprosto izolované od okolního světa.

³⁷ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

³⁸ Označení „šéfredaktor“, „redakce“ budu v uvozovkách používat i já s vědomím, že se nejedná o funkci v dnešním slova smyslu.

A kdo vlastně byli oni chlapci? Z dochovaných transportních listin se můžeme dozvědět např. to, kdy se narodili, kdy přijeli do Terezína, zda přežili, nebo zahynuli v koncentračním táboře.³⁹ Oni sami sebe zvěčnili na stránkách Kamaráda, jak viděli jeden druhého, zejména v rubrice Hoši na heimu. Každý z nich o sobě samotném mnohé nastiňuje rovněž obsahem a stylem vlastního článku. Zda soucítí s ostatními nebo chce provokovat za každých okolností, jestli si dal na článku záležet, nebo ho odbyl. To vše se dá vyčíst mezi řádky, ale jací opravdu byli a jací mohli někteří po válce být, to už se bohužel nikdy nedozvíme.

Pokusím se tedy alespoň nastínit některé charakteristiky chlapců, podílejících se na výrobě Kamaráda, včetně informací, pokud existují, které o nich napsali do časopisu ostatní, zejména v následující kapitole.

Do časopisu přispívalo 22 chlapců, jejichž věk se pohyboval od 11 do 15 let. V „Kamarádovi“ nalezneme i další jména chlapců z heimu, kteří však nejsou autory žádného z článků, tudíž je v této práci nezmiňuji.

Na stránkách časopisu chlapci většinou řešili vzájemné spory, svěřovali se s tím, co prožívali v ghettu, nebo popisovali to, co se událo před jejich příchodem do Terezína. Nejčastějším tématem bylo vzájemné soužití chlapců na heimu. Pozornost věnovali nejen každodenním prožitkům, ale i příchodům a odchodům jednotlivých obyvatel heimu. Vyjadřovali v této souvislosti lítost i radost. V centru pozornosti stály vzájemné spory mezi jednotlivými chlapci a každodenní zážitky. Z článků lze vyčíst, že s pobytem v ghettu, s transporty se smířili stylem „prostě to tak je“⁴⁰, což ale neznamená, že by vše, co se událo v ghettu, brali jako samozřejmost. Sem tam se objevují různé narážky na strasti typické pro život v ghettu (hlad, osudy starých lidí, stísněnost na pokojích,..). Nespokojenost s podmínkami života v ghettu však není vyslovena přímo, částečně je skrytá mezi řádky. Svou roli tu mohly hrát i obavy z odhalení časopisu a následných represí. Jen velmi marginálně se v časopise vyskytují zmínky o rodičích nebo příbuzných. Život chlapců v ghettu nebyl zcela ochuzen o základní morální principy. Krádež považovali za něco zakázaného, i když na druhé straně tzv. šlojzování (krádeže z nouze, vedoucí k ulehčení života v ghettu) má konotaci spíše hrdinského činu.⁴¹

³⁹ Viz příloha č. 2.

⁴⁰ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

⁴¹ Tamtéž.

5.2.1. Jak se chlapci viděli navzájem

Ivan Polák (Zgebanina)⁴² - Zdá se být nejzodpovědnějším z chlapců. Svou funkci „šéfredaktora“ bral s naprostou vážností. Snažil se, aby časopis vypadal k světu, nutil ostatní chlapce k psaní článků. On sám je autorem nejvíce příspěvků v časopisu. Pavel Gross ho popisuje jako „nejinteligentnějšího hochu na heimu“. Zároveň se v tomtéž textu projeví skromnost Poláka, když za výše citované superlativum přidá závorku, uvnitř níž je otazník, vedený jako „poznámka redakce“. Polák měl podle Grosse rád fotbal, což je patrné z článků se sportovní tematikou, kterými do časopisu po nějakou dobu přispíval. Také humor mu rozhodně nechyběl. Uměl kreslit, úhledně psát, byl velmi tvořivý (viz rubrika Zábavný koutek). Vyzdvihnout se dá i jeho trpělivost při tvorbě časopisu. V článcích se staví do role toho, koho dospělí rozhodně ničím nerozhází. I svou matku podle Schulhofa oslovoval „babizno, co dělá dědek?“ (míněn pravděpodobně otec. Takové označení rodičů může pramenit nejen z jejich věku - matce bylo v té době 45 let a otci kolem 49 let, ale zároveň lze předpokládat, že se jedná o ukázkou výrazů dospívajícího chlapce, které mají posílit jeho postavení ve skupině mezi chlapci.) Polák byl tedy v Terezíně s oběma rodiči. Zastával funkci Menážalteste (byl zodpovědný za vybírání a přidělování přidělových lístků na jídlo - tzv. menážek). Byl soucitný - vyjadřuje lítost nad odjezdem několika chlapců a madricha Fränkla, vyrovnává se s tím. „Tyto dny nás vykolejily z normálního života, ale nyní, kdy je již vše za námi, musíme pracovat s dvojnásobnou silou.“

Jiří Schulhof (Šulina) - Gross o něm píše, že to byl „heimový prcek (138cm), je ho více slyšeti než viděti“. V Terezíně byl s matkou.

Michal Kraus (Miškus) - přispíval do časopisu celkem často. Svou část života před příjezdem do Terezína poodhalil v rubrice Z mého deníku (viz 3. a 4. číslo časopisu), kde popisuje, jak byla celá jeho rodina poslána do Terezína a jejich cestu přes Hradec Králové, kde strávili tři dny a odevzdali tam zavazadla a

doklady. Z Terezína odjel transportem v prosinci 1943. Chlapci z heimu v časopise hodnocen jako „vždy včas a s chutí dodávající přispěvatel.“

Pavel Gross (Mydlajs) - podle Poláka líný, v několika člancích se svěčuje, že má něco napsat a dlouho nevěděl co, ale tak přeci jen něco napsal. Jiří Schulhof o něm píše jako o „vytáhlém tlust'ochovi s vytáhlým obličejem“ nebo jako o „náčelníkovi party šlojzerů“, v ghettu byl s matkou s otcem.

Ota Wasserman (Hastroš) - přispěl jen jediným článkem. Pavel Gross ho popisuje jako vzteklouna, ale také dobrého češtináře a „heimového šprtáka“.

Marcel Schwarz (Schwarzel) - Pavel Gross ho řadí mezi „heimové spáče a zentralsvinčeračky“, ale rovněž si neodpustí charakterizovat jej jako „starého dobráka.“

Pavel Feldmann (Feldmouš) - podle Grosse „heimový chrápal“, pořád se prý kontroluje, zda není nemocný.

Petr Löwy (Lévuš) - v psaní článků nebyl příliš aktivní. Pavel Gross ho popisuje jako vzteklouna, byl hubený, měl elipsovitou hlavu a „zploštělé uši“- odtud přezdívky Ovál, Zploštěnec.

Oskar Pick (Slunce) - autorem hlavně příběhů na pokračování. Podle Michala Krause „heimový vztekloun“, přezdívka vycházela z toho, že měl podle popisů kluků blond'ato- zrzavé kudrnaté vlasy. Přišel na heim po prosincových transportech v roce 1943.

Pavel Schimerl (Šiml) - dle Grosse „ranní spáč“, dlouhý a hubený, měl sílu.

Petr Lekner - odjel prosincovým transportem roku 1943. Podílel se na části rubriky Týdenní pás.

⁴² V závorkách jsou uvedeny přezdívky chlapců. Většinou vzniklé modifikací jména či příjmení, popř. se lze domnívat, že inspirací se stala nějaká vlastnost, činnost nebo vzhled dotyčného.

Jiří Hahn (Honítko) – napsal jen jeden článek. Podle Grosse „heimový hubáč“ - „moc mluví a málo píše domů“, má orlí nos.

Petr Beck- Bekyně, Bejk - relativně častým přispěvatelem. Podle Grosse často nemocný, chodí s dívkou jménem Mariana.

Herbert Grotte (Supajda) - podle Schulhofa je jeho oblíbenou větou „Nehmen Sie Ihre Suppe?“

Tomáš Gans - podle Petra Freunda „heimový šprtoun a pro každou blbost brečí“.

Jiří Gans - starší bratr , chodí do práce, práci ostatních podle slov Freunda kritizuje.

Josef Běhavý - „heimový filozof“, nechává po sobě nepořádek a rád se pere.⁴³

5.3 Vznik a tvorba časopisu

5.3.1 Vznik

Časopis Kamarád vznikl z popudu samotných chlapců. Ti žádali o povolení vychovatelů v této záležitosti několikrát, až ho nakonec získali. Kamarád (alespoň prvních 19 čísel) tvořili chlapci bez pomoci a dohledu vychovatelů, bez jakékoliv cenzury „shora“, kromě své vlastní a Ivana Poláka, který dával časopisu výslednou tvář.

5.3.2 Tvorba časopisu

O každotýdenním „zrození“ jednotlivých čísel časopisu v jedné z rubrik detailně pojednává „šéfredaktor“ Ivan Polák, který měl jeho grafickou podobu na starosti. Časopis, vznikající doslova na kavalci, je jím psán ručně.

⁴³ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

Obstarat materiál k jeho výrobě nebylo snadné, o jeho kvalitě ani nemluvě. Ivan Polák podle svých slov používal k výrobě Kamaráda dva archy papíru, inkoust, pero, tužku, gumu a vodové barvy. Dalším problémem bylo dodávání příspěvků, a to navíc včas. Když už chlapci nějaký článek napsali, „šéfredaktor“ mnohdy musel luštit jejich písmo, aby mohl články načisto přepsat. Vybarvování i psaní zabralo spoustu času a Polák neměl rád, když ho někdo při práci rušil. Ačkoli připouští, že přepisování bylo někdy nudnou činností, dělal ji s radostí. Taktéž se omlouvá za vzniklé chyby, které přičítá rychlému psaní. Náročná byla zejména práce na rubrice Zábavný koutek. Nakonec se ještě dodělávaly téměř ke každému článku ilustrace, které jej doplňují, ať už jen v symbolické podobě, nebo jako konkrétní obraz, vztahující se k popisovanému tématu. V pátek večer pak chodil Ivan Polák k „babizně“, která sešila časopis modrobílou stuhou. Časopis byl takto připraven ke slavnostnímu obřadu, který se odehrál po zahájení pátečního večera. „Ota a já vstaneme a já, drže časopis v ruce, pronáším historickou větu: „Předávám Ti...“Nato si zamnu mohutně rukama, rozzářím se šťastně...“⁴⁴

5.4 Vydávání časopisu

Za období od 28. října 1943 do 22. září 1944 bylo vytvořeno dvaadvacet čísel. Původně byl časopis koncipován jako pravidelný týdeník a vycházel v jednom exempláři každý pátek, až na jedinou výjimku, kdy 8. číslo vyšlo až po 14 dnech. Důvodem byly transporty.

Jeho vydávání nelze označit za zcela kontinuální. Můžeme mluvit o dvou obdobích časopisu, která jsou od sebe oddělena několikaměsíční pauzou, kdy Kamarád nevycházel. První spadá do časového úseku od 28. října 1943 do 18. března 1944 (zmíněné datum není v časopise uvedeno, lze ho ale odvodit z periodicity časopisu), kdy byl vydán 19. díl. 20. díl vyšel až 8. září 1944. Poslední číslo časopisu je pak datováno 22. zářím 1944. Zatímco podoba titulní strany zůstává zachována, na první pohled jsou patrné rozdíly mezi obdobími v písmu (psané rukou/strojopis), v délce článků, v množství ilustrací a

⁴⁴ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

barevnosti. Začteme-li se, poznáme rozdíly také v obsahu časopisu, který je úzce spojen s tím, co se dá označit za účel, cíl vydávání časopisu. Mění se také vyzrálost příspěvků a změny zaznamenáme i ve složení „redakce“, i když v druhé fázi vydávání většinou jména autorů článků nejsou v časopise uvedena.

Zejména v prvním období nelze o „Kamarádovi“ mluvit jako o časopisu v dnešním slova smyslu. Spíše se jedná o amatérský pokus o tvorbu časopisu, který má v daném případě plnit hned několik funkcí, které zmíním níže. Hned v prvním čísle v několika úvodních větách osvětluje účel vydávání „Kamaráda“ Ivan Polák takto: „Zahajujeme dneškem časopis, který má být obrazem našeho domova. Je to náš první samostatný krok vpřed, jde to podnik, jenž je v zájmu náš všech. Má nám být nejen zábavou, a pobavením v nudě, má nám být i poučením a reprezentantem našeho domova. V něm máme vidět své dílo, proto snažme se jej mít co nejlepší....Očekávám proto ode všech ruku k dílu a doufám, že nám bude „Kamarád“ v budoucnu opravdovým kamarádem.“⁴⁵

5.5 Struktura časopisu

Každé číslo časopisu se skládá zhruba ze šestnácti stran. Jejich očíslování, pokud je uvedeno, se nachází v levém nebo pravém horním rohu, označené arabskými číslicemi. Za nestandardní považuji navazování stran na sebe v rámci všech čísel časopisu. Jednotlivé díly nezačínají, jak je zvykem, první stránkou, ale soubor všech dílů v tomto ohledu působí spíše jako kniha. Strany na sebe navazují i v rámci jednotlivých dílů. 19. díl tak končí stranou 295 (poslední díl pak stranou 346).

Časopis se víceméně po celé první období vyznačuje stejnou, nebo velmi podobnou grafickou úpravou. Formát odpovídá zhruba dnešnímu formátu A5. Titulní strana je barevná. V její horní polovině dominuje červené srdce, do něhož je modrou barvou vepsán název časopisu velkými tiskacími písmeny. Na spodním cípu srdce je umístěno písmeno „A“, které odkazuje jak na označení heimu, tak název „Kamarád“ propojuje se slovy „Týdenní časopis“. V dolní polovině se čtenář dozví, o jaké číslo časopisu v pořadí se jedná, a v rámci

⁴⁵ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

obsahu názvy jednotlivých rubrik, článků a číslo strany, na nichž se nacházejí. Podoba titulní strany je zachována ve stejné podobě po celou dobu vydávání časopisu. Postupem času se měnily rubriky.

V prvním čísle nacházíme úvodní slovo „šéfredaktora“ bez názvu rubriky. V dalších číslech už jej nalezneme jen výjimečně.

Jména autorů jsou zpravidla uvedena pod nebo nad články, ať už v podobě jména a příjmení, občas s přidáním přivlastňovacího zájmena „Váš (Vaše)“, kterým se autor přibližuje ke čtenáři a vytváří mezi ním a jeho osobou určitý vztah důvěrnosti. Oblíbené byly také zdvořilé formy křestního jména nebo přezdívků. Dvakrát se objevuje označení „Anonym“, a to v případě článku Jak řadí madriši a betreuerky v třetím díle a Hrozné postavy Q 609 z čísla čtvrtého, tedy v článcích, které útočí na vychovatele a pravděpodobně by mohl následovat protiútok.

Z hlediska uspořádání jednotlivých rubrik, článků si časopis zachovává do určité míry pravidelnou strukturu. V první polovině jsou umístěny ty, které reflektují nebo glosují události, které se opravdu odehrály. Často je využívána i fejetonistická forma. Rubrika Sport, řazena jen v prvních třech číslech (možnou příčinou mohl být začátek zimy, kdy se fotbal nehrál), je situována zhruba do poloviny časopisu. Závěrečných několik stránek autoři pravidelně vyčlenili Zábavnému koutku a několika románům na pokračování.

Nedořešené je rozlišení rubrik a článků jako takových, mj. i v jejich grafickém zpracování. V časopise nenajdeme rigidní členění na rubriky, v rámci nichž by autoři tvořili články, které něco spojuje. Někdy se článek proměňuje v rubriku, ale název zůstává stejný. V některých případech ani název rubriky uveden není, články o všem možném jsou bez intence „rozházené“ po časopise, popř. je uvedena pod názvem článku, např. u některých románů na pokračování.

5.5.1 Nedůležitější rubriky, popř. opakující se články v jednotlivých číslech:

- **Poměry na heimu**
- **Komiks Zándlužandó**
- **Týdenní pás**
- **Hoši na heimu**
- **Výroba „Kamaráda“**
- **Sport**
- **Zábavní koutek**
- **Z mého deníku**
- **Redakční telefon hlásí**
- **Lékařský koutek**
- **Romány na pokračování**

• **Poměry na heimu** - (od 2. čísla vycházely pod názvem Dějiny domova)- v 1. čísle je této rubrice vyhrazeno místo hned po úvodníku a i v dalších vydáních je zpravidla umístěna na straně následující po titulní. Pořadí článků v rámci jedné rubriky označují římské číslice. Článek Poměry na heimu, poprvé napsaný Pavlem Grossem, by se dal spíše přirovnat k pokusu o článek. Autor zmíní v krátkosti, kdo je „šéfredaktorem“ časopisu Kamarád a že to byl právě on, kdo jej k vytvoření nějakého příspěvku donutil. Dále popisuje bez ucelené koncepce poměry na heimu. Zmiňuje jen určité aspekty života na heimu a článek končí velmi předčasně s odůvodněním, že „v Kamarádu je málo místa“. ⁴⁶

Od 2. do 19. čísla se vedení rubriky ujímá Tomáš Gans. Stává se z ní vyprávění na pokračování, v němž autor popisuje události od března 1943, kdy se mladiství ze Sudetských kasáren stěhovali do Hannoverských kasáren, až do října 1943, tedy do doby vzniku Kamaráda. Tomáš Gans zmiňuje v jednotlivých člancích v chronologickém pořádku události, které nějakým významnějším způsobem zasáhly do života chlapců (např. slavení narozenin, soutěž o nejlepšího hochu na heimu, útěk pěti chlapců z ghetta a následná opatření,

⁴⁶ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

krádeže a odhalení zloděje, stěhování kvůli vyplynování domu, úklid po návratu zpět, transporty a s tím spojené loučení s kamarády, nemoci a noví spolubydlíci).

- **Komiks Zándlužandó** - barevný komiks, popisující příběh o automobilech a důležitém závodě na pokračování. Byla mu vždy vyhrazena poslední strana časopisu. Lze předpokládat podle ilustrace v 1. čísle, že název Zándlužandó označuje automobilový tým, jehož členy jsou ředitel továrny, vedoucí výroby, vrchní automechanik a tři jezdci- Zghobanina, Bángród, Scrapaida. Ti poslední tři spolu bojují, ale pak musí spojit síly, aby vyhráli důležitý závod. Autorem byl vždy Ivan Polák.

- **Týdenní pás** - chybí sice v 1. čísle, ale od 2. do 19. se vyskytuje pravidelně. V tomto případě není pochyb, už z hlediska grafického zpracování, že se jedná o rubriku. Většina článků do ní spadajících má vlastní název, ale nad ním je uvedeno vždy stejné pojmenování rubriky. Nemá jednoho stálého autora jako výše zmíněné Dějiny domova, chlapci se v psaní příspěvků do této rubriky střídali. Ve struktuře časopisu následuje hned po Dějinách domova. Obsah se dá jednoduše definovat jako popis toho, co autor článku považuje za poslední dny, většinou ohraničené týdnem, za ty nejdůležitější události. Hlavní pozornost je soustředěna buď na jednu věc, nebo je jich popisováno více jako souhrn toho, co vše se událo (např. vydání 1. čísla „Kamaráda“, slavení chanuky a zároveň vyprávění o nacvičování premiéry divadelní hry, oznámení o odchodu některých lidí z heimu, popis toho, jak vypadá páteční večer,..).

V článcích najdeme obrazy každodenního života jako v případě čísel 4., 5. a 6., kde má rubrika podnázev Od rána do večera. Je zde na pokračování popsán běžný den na heimu.

V 7. čísle v rámci této rubriky jsou chlapci rozděleni (graficky znázorněno tabulkami) do několika skupin na plutokraty, demokraty, buržousty, šlofery, proletáře, u nichž jsou uvedena jména a příjmení chlapců, kdo do jaké skupiny patřil, jejich přezdívka, popř. i jméno polštáře a deky.

10. číslo je výjimečné. Autor Ivan Polák jej psal spíše jako úvodník, slovo šéfredaktora, v němž zhodnotil dosavadní vydávání Kamaráda. Podnětem k napsání bylo 10. jubileum časopisu. Autor zejména kladl důraz na „spolupráci

nás všech“, „...srostl s námi tak dokonale, že nám připadá stejně samozřejmě jako např. piškolone..“(chlapci tak označovali hromadné chození na záchod, který byl umístěn mimo budovu, kde bydleli).⁴⁷

Ve 13. a 14. čísle je tato rubrika psána ve verších. Jedna z básní oslavuje madricha Otu Bleiera jako opata sv. Otu, heim je metaforicky ztotožněn s klášteřem sv. Oty. Druhá pak ve verších popisuje, co všechno se může stát během jednoho všedního dne.

- **Hoši na heimu** - tato rubrika se objevuje od 3. do 16. čísla. Jedná se o charakteristiku jednotlivých chlapců z domova. Píší o sobě vzájemně, a to nejen o povahových rysech a podobě svého spolubydlícího, ale také o různých jejich příhodách. V některých číslech tato hodnocení přecházejí až v prostředek vyřizování si účtů mezi sebou.

- **Výroba „Kamaráda“** - v 7. - 15. dílu. Autorem Ivan Polák. Popis a okolnosti zrodu časopisu.

- **Sport** - od 1. do 3. čísla. Za nejčastěji zmiňované téma lze označit fotbal v podobě Tereziňské ligy. Články popisující průběhy zápasů byly občas doplněny tabulkou s průběžnými výsledky. V 1. díle autorem Ivan Polák, v následujících číslech již není jméno autora uvedeno.

- **Zábavní koutek** - od 7. do 18. čísla. Stránka pro zábavu čtenářů (tajenky, křížovky, vědomostní soutěže, vtipné Inseráty)

- **Z mého deníku** – od 3. do 4. čísla. Autorem Michal Kraus - vyprávění o cestě Krausovy rodiny do Tereziňa.

- **Redakční telefon hlásí** - 16. - 18. díl. Autorem Ivan Polák, který hned na úvod vysvětluje, proč tato rubrika vznikla. „V této rubrice bych rád vešel do styku s příspěvateli a zdůraznil nedostatky a přednosti časopisu“⁴⁸ Rubrika

⁴⁷ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

⁴⁸ Srov. tamtéž.

obsahuje hlavně stížnosti, že skoro nikdo nepřispívá a příspěvky docházejí do rukou „šéfredaktora“ pozdě.

- **Lékařský koutek** - 18. a 19. díl. Autorem opět Ivan Polák. Psané přednášky o zdraví k poučení čtenářům.

- **Romány na pokračování** - velmi časté, v jednom čísle dva i více. Je nutno dodat, že se nejedná o romány v pravém slova smyslu, jde spíše o povídky s různou tematikou, často se odehrávající v imaginárních světech. Zajímavostí je, že „romány“ končí uprostřed věty a v dalším čísle přesně navazují. Např. **Země milionů** (Jiří Schulhof), **Poklad Ralfa Langdona** (Michal Kraus), **Raketou kolem světa** (Pepíček Běhavý), **Pán mužů severu** (Honza Koretz), **Příhody rodiny Meisselschweinovy v Terezíně** (Košule).

Dále se v časopise objevují články, nezařaditelné do výše uvedených rubrik, kde autoři především reflektují každodenní situaci v ghettu (např. koupání, šlojzování, jídlo, piškolone,..). Ve velmi omezeném počtu se objevují vzpomínky na život před příchodem do ghetta. Chlapci se většinou věnují aktuální situaci, tomu, co je obklopuje v danou chvíli, s čím se musejí vyrovnávat v ghettu.

5.6 Funkce časopisu:

- **časopis „jako kamarád“**- tento aspekt je patrný už z výše uvedené citace o zahájení vydávání časopisu. S tím koresponduje i výtvarné provedení titulní strany časopisu. Tam je pojmenování časopisu „Kamarád“ vepsáno do velkého červeného srdce, které zde má symbolizovat obrazně řečeno láskyplný vztah nejen mezi časopisem a čtenářem, ale také mezi časopisem a jeho přispěvateli. Stručně řečeno, časopis by měl být s láskou tvořen i čten.

- **časopis jako „ventil“ prožitků, pocitů, zážitků, vzpomínek** – v časopise se objevuje hned několik článků, které jsou nositeli této funkce. Lze je rozdělit na ty, které se zabývají určitým zážitkem, reflektujícím situaci v ghettu (např. lítost nad starými lidmi nebo naopak jejich ocenění za zachování si i v těžkých podmínkách ghetta čest a důstojnost). Dále jsou popisovány

poměry na heimu. Nejedná se o strohý popis, naopak, je velmi často doplněn poznámkami, které dokreslují vnímání popisovaného dětmi. Samozřejmě popis i komentář mají výhradně subjektivní charakter, jak je tomu u většiny článků, obsažených v časopisu. Dalším typem článků jsou ty, jež se zabývají nevšedními zážitky všedního dne (např. pád ze stromu, návštěva holiče,..). Některé rubriky přebírají také funkci pomyslné zdi, kam každý může o každém napsat, co chce. Postěžovat si na jeho chování, pomstít se mu tím, že o něm napíše něco ostudného, nebo jej naopak pochválit, ocenit. V tomto případě mám na mysli hlavně rubriku Hoši na heimu, v níž její autoři popisují a charakterizují svého spolubydlícího. Tato rubrika však se vzrůstajícím počtem vydaných čísel mění v pouze v jakýsi karikující obraz chlapců za účelem vyřídit si účty. Své mínění vyjadřují chlapci prostřednictvím článků v časopise také o vychovatelích a vychovatelkách. Také v rubrice Týdenní pás se promítá určitá „ventilace“ prožitků, které jsou autorem vnímány jako nejvýznamnější.

- **tvůrčí činnost** - vznik každého čísla časopisu jako podnět k tomu něco vytvářet. Tuto funkci vesměs splňují všechny články a ilustrace, ale nejvýraznějším příkladem je rubrika Román na pokračování, v níž chlapci prezentují vymyšlené příběhy. Nutno dodat, že nepostrádají smysl, naopak, často z nich vyplývá i určité morální ponaučení.

- **pocit odpovědnosti** - projevuje se zejména ve snaze „šéfredaktora“ Ivana Poláka. Z jím napsaných řádků je patrné, že mu záleží na podobě časopisu, pokouší se usměrňovat ostatní spoluvězně z heimu například v tom, aby dodávali své příspěvky včas.

- **seberealizace** - skutečnost, že tvorbu chlapců neomezovala žádná přísná pravidla ani cenzura, dávala značný prostor pro seberealizaci. Chlapci přicházeli se svými podněty a nápady. Psát se mohlo o čemkoliv. V některých člancích je naopak patrné, že autora k vymyšlení nápadu nutila jen povinnost něco napsat. Tím nechci však říci, že by psaní do časopisu bylo povinné, jednalo se, jak je patrné z vyjádření autorů článků, o zcela dobrovolnou činnost. Možnost seberealizace tedy i tak neztrácí opodstatnění.

- **útěk z reality, ale i její připuštění si** - záleží na typu článků.

V některých z nich je obsažená reflexe skutečného života v terezínském ghettu zaznamenaná většinou krátce poté, co se popisované události odehrály. Tudíž i jejich vnímání je „čerstvé“, bez jisté míry zkreslení, které by mohlo být způsobeno odstupem od dané události a v němž by se vlivem toho promítaly následné zkušenosti, které událost stavějí do jiného světla. Funkci úniku z reality najdeme zejména u smyšlených příběhů, jejichž děj autor vsazuje do imaginárních světů, světů dobrých a zlých hrdinů, honby za zlatem, dalekých krajů.

- **stmelení kolektivu** - více lidí se podílí na jednom díle, rozvíjí se spolupráce, jeden spoléhá na druhého, i když i zde se objevuje určitá lenost ze strany chlapců.

- **rozvoj vzdělání** - dá se předpokládat, že se například vymyšlením a tvorbou hádanek, křížovek, kvízů a soutěží v rámci rubriky Zábavní koutek intelektuálně obohacovali nejen čtenáři, ale také samotní autoři. Polák se také snaží v jedné z rubrik poučit ostatní chlapce o zdraví.

- **zábava** - sem zahrnuji nejen různé křížovky a hádanky, ale také vtipnou rubriku Inseráty, Romány na pokračování, ale i některé články, psané v zábavném stylu, ačkoli někdy se zabývají i vážnými tématy, které jsou však autory zlehčovány.

5.7. Druhé vydavatelské období (8. září - 22.září 1944)

Důvod několikaměsíční pauzy ve vydávání časopisu je vysvětlen v 20. čísle. Na stranách 299 - 300 najdeme text dopisu od Oty Bleiera, který se obrací na redaktory, přispěvatele, vydavatele i čtenáře. Mezi hlavními důvody, proč „starý Kamarád“ zanikl uvádí nejen nedostatek času, ale hlavně málo nových, zajímavých pohledů na věc, zájem o okolní dění, o kterém by se mělo více přemýšlet, technické komplikace. Pauzu Bleier vnímá jako záchranu, „neboť

příští, případně další čísla by odhalila suchopár a bídu v redakčních deskách..“, což by i samotné redaktory znechtulo v pokračování. Poukazuje na posilující účinky letního slunce i rostoucí naděje, vyzývá staré i nové přispěvatele: „Hodně čtěte, vypořádávejte se s myšlenkami- domýšlejte je!....Bud'te kamarády a budete lidmi“. Touto koncepcí jsou následně prodchnuta právě poslední tři čísla, i když se znovu objevují stejné problémy jako například nedostatek příspěvků, nově se objevuje i odmítání článků v důsledku jejich „prázdnoty“, jež je chlupcům vytýkána společně s „hříchy a proviněními proti duchu češtiny“.⁴⁹

Druhé období se na první pohled lišilo v grafickém zpracování časopisu. Bylo upuštěno od ručního psaní s výjimkou titulní strany a používal se psací stroj. Časopis už nebyl, vyjma titulní strany, zdaleka tak barevný a plný obrázků, i když i v třech posledních číslech se několik ilustrací najít dá. Prodloužila se délka článků, pod nimiž však není s několika výjimkami uvedeno jméno autora. O některých z nich se proto dozvídáme např. jen z článků, kde se v určitém kontextu píše o přispěvatelích. Mezi autory, jejichž jména lze vyčíst z posledních čísel časopisu, patří: Ivan Polák, Tomáš Beck, Šmalhof, Jiří Gans, Otta Wassermann, Kournic. U některých z nich ale nebylo možné zjistit z přezdívky, o koho se v daném případě jedná.

Výrazně se změnil i obsah uvedených článků. Jsou daleko propracovanější, psané s intencí něco čtenářům předat, více moralistní, dalo by se říct „dospělejší“. Jako by časopis už nebyl dětskou hrou, nabývá vážnějšího podtónu, jako by se opravdu najednou člověk ocitl v tom Tereziánském ghettu, které zná z vyprávění pamětníků, kde svoboda byla jen prázdným pojmem. Většina rubrik či článků na pokračování, které znal čtenář Kamaráda doposud, zmizelo. Zůstal jen kreslený komiks Ivana Poláka Zándlužandó. Z rubrik, které bychom našli už v předchozích číslech, se objevily v 2. období např. Redakční telefon a Štváčova tajná vysílačka volá. Zcela zanikly Romány na pokračování, Zábavní koutek měl svého, ale jen velmi nedokonalého pokračovatele v Hádankářském koutku v 21. čísle. Úplnou novinkou byla poznámka o tom, že „Kamarád“ vychází každý týden v pátek a uzávěrka připadala na středu ve 12:00. Pod tímto textem byla podepsána „Redakce“. Z hlediska obsahového byla čísla časopisu vycházející v 2. období poskládána z článků na různá témata. Objevovala se náboženská tematika, která byla doposud zcela v pozadí. Časopis

⁴⁹ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

jako by už nebyl jen „kamarádem“, ale spíše „rádcem“, „průvodcem“, „pomocníkem“ chlapců na jejich cestě životem. V některých článcích zaznívá naděje na brzký konec války a s tím spojená i příprava na život po ní.⁵⁰

5.8 Kam zmizel K(k)amarád?

Konec vydávání časopisu Kamarád je spjat s tragickým epilogem v podobě série likvidačních transportů do Osvětimi na konci září a v říjnu 1944. Těmi odjela většina chlapců i vychovatelů z heimu A v Q 609. Rozpad „redakce“ započal vlastně už v roce 1943, kde byli prosincovými transporty deportováni do výše zmíněného vyhlazovacího tábora jak vychovatel Jiří Fränkl, který podle slov chlapců chtěl jet na Východ s rodiči, tak i dva přispěvatelé do časopisu - Michal Kraus a Petr Pavel Lekner. V květnu následujícího roku opustili Terezín také Oskar Pick a Petr Löwy. Ostatní je následovali v době od 28. 9. 1944 do 28. 10. 1944.

Dá se předpokládat, že jejich hromadný odjezd nikdo nečekal, alespoň podle informací v posledním čísle Kamaráda, které vyšlo necelý týden před odjezdem transportů, v nichž odjela první část osazenstva heimu. V 22. čísle najdeme zamyšlení nad setkáním Nežida s Židem, nábožensky motivovanou báseň a další stálé rubriky. Objevují se stížnosti, že je málo příspěvků a výzva k aktivitě. Nejtragičtěji působí úplně poslední článek Junioři po 11 letech, kde je vylíčen rok 1955. Na ulici se náhodou potkávají dva muži. Poznávají v sobě chlapce z heimu - Jana Koretze a Ottu Wassermanna. V příštím čísle mělo vyjít pokračování. To však už nevyšlo a chlapcům se sen o šťastném shledání po jedenácti letech nikdy nesplnil. Oba dva zahynuli ještě před koncem války v Osvětimi.⁵¹

⁵⁰ Srov. Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

⁵¹ Srov. tamtéž.

6. Závěr:

Historie se skládá z velkých a malých střípků nejrůznějších událostí a osudů lidí. Každý z nich je velmi důležitý a chybí-li nějaký, zrcadlo minulosti může působit poněkud nedokonalým, pokřiveným dojmem, i když je zpravidla velmi složité rozpoznat možnou absenci části. Právě proto je důležité nacházet nové a nové střípky, aby nám pomyslné zrcadlo skýtalo co nejdokonalejší obraz.

Tragika osudů chlapců z terezínského ghetta podtrhuje emotivnost příběhu. Z dětských vězňů, kteří se na časopise podíleli, přežil jen jeden - Michal Kraus. Svůj osud zvěčnil na stránkách deníku, kde vzpomíná mj. na psaní časopisu a na své spoluvězně z heimu. Na Východ, konkrétně do Osvětimi, byl s celou rodinou poslán už v prosinci 1943. Píše o těžkém loučení s chlapci a zmiňuje Ivana Poláka, který mu na cestu do tábora smrti přibalil i články z časopisu Kamarád. „Okamžitě jsem se začal balit. Kamarádi mi pomohli. Na konec jsem si ještě sbalil moje nejmilejší věci, články, kresby a jiné. Můj nejlepší kamarád Ivan Polák mi rychle sestavil celkové články z našeho časopisu.“⁵² Ačkoliv v Osvětimi přišel Michal Kraus jak o kamarády z Terezína, tak i „Kamaráda“, jeho vzpomínky zůstaly a vydaly svědectví o časopise, který vydávala hrstka chlapců, kteří se nedožili dospělosti, a nemohli tak poznat svou budoucnost, jak o ní psali v „Kamarádovi“.

Časopis Kamarád je vlastně takovým malým kouskem historie, díky němuž můžeme zasadit další díl do skládky, která nám v konečné verzi ukáže obraz života lidí v terezínském ghettu, přispěje k hlubšímu poznání myšlenek, přání, pocitů konkrétně chlapců z heimu A v Q 609.

Mé zpracování časopisu Kamarád vedlo k zajímavým poznatkům i potvrzením doposud známých faktů. Podařilo se mi popsat, alespoň rámcově, jeden z heimů, atmosféru ghetta v letech 1943 - 1944 očima mladých chlapců, vystihnout jejich přání, pocity, jejich vnímání situace, v níž se nacházeli. Do popředí výrazně vystupovala touha po normálním životě a vydávání časopisu bylo právě jednou z možností, jak zdání „normálnosti“ v ghettu dosáhnout. Bylo jednak touhou po sebevyjádření, jednak jakýmsi protestem proti skutečnosti, že člověk je jako

⁵² Archiv Památníku Terezín, fond Sbirka pozůstalostí, APT/ K25/ Sb.p., inv.č. A 8217, Deník Michala Krause, str. 24.

vězeň držen v ghettu a ztratil většinu nejen svých občanských, ale i lidských práv. Chlapci mohli počítat s podporou svých vychovatelů. Ti se snažili udělat vše pro to, aby děti byly tehdejší situací zasaženy co nejméně. Chlapci nezapomínali na soucit s druhými, na pochvaly. Při čtení časopisu může mít člověk pocit, že jim dětství nechybělo, ale bylo značně „okleštěné“ a nakonec bez naděje dospět. Svým způsobem ale vlastně duševně dospívali už v ghettu.

A to vše se můžeme dočíst v několika číslech časopisu, jež skýtá nezměrné množství informací a poznatků ze života dětí v terezínském ghettu. Proto si myslím, že časopis Kamarád patří k významným pramenům právě v této oblasti.

Věřím, že jsem svou prací přispěla k podhalení malé, ale i tak důležité části historie, jež může sloužit i budoucím generacím. V dnešní době, kdy i slovo popíračů holocaustu má svou váhu, je nanejvýš důležité přispívat k všeobecné informovanosti. Život „redaktorů“ časopisu Kamarád sice ukončila předčasná a krutá ruka smrti, ale zanechali v historii svůj otisk, který přispěl k poznání minulosti a neměl by být zapomenut.

7. Prameny a literatura

Archiv Památníku Terezín

- Fond Sbíрка vzpomínek.
- Fond Pomocný materiál.
- Fond Sbíрка pozůstalostí.
- Fond Ghetto.

Kárný, Miroslav a kol. : Terezínská pamětní kniha. Praha 1995.

Kamarád, www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm, stav k 14. 3. 2007.

www.holocaust.cz, stav k 20. 1. 2007.

www.pamatnik-terezin.cz, stav k 20. 1. 2007.

www.pamatnik-terezin.cz, stav k 20. 1. 2007.

<http://slovník-cizich-slov.abz.cz>, stav k 14.3. 2007.

Adler, Hans Günther: Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství I., Dějiny. Brno 2006.

Adler, Hans Günther: Terezín 1941-1945: tvář nuceného společenství II, Sociologie. Brno 2006.

Benešová, Miroslava a kol: Malá pevnost Terezín 1940- 1945. Pardubice 1996.

Blodig, Vojtěch: Vznik terezínského ghetta. In: Terezínské listy 25/97, Praha 1997, s. 5-10.

Boldt, Frank: Malý a velký svět. Cheb 2000.

Klibanski, Bronka: Děti z ghetta Bialystok v Terezíně, IN: Terezínské studie a dokumenty 1996, Praha 1996, s. 71-83.

- Franěk, Rudolf: Terezínská škola. Praha 1965.
- Franková, Anita - Povolná Hana: Motýla jsem tu neviděl. Praha 1959.
- Glas, Martin: Vzpomínky na ghetto Terezín a na časopis „Domov“. In: Terezínské listy 29/2001, Praha 2001, 122-130.
- Hájková, Věra: Nejmenší vězni v Terezíně. In: Terezínské listy 26/98, Praha 1998, s. 58-70.
- Chládková, Ludmila: Terezínské ghetto. Praha 2005.
- Kárný, Miroslav: „Konečné řešení“. Praha 1991.
- Kryl, Miroslav: Osud vězňů terezínského ghetta v letech 1941-1944. Brno 1999.
- Křížková, Marie Rút a kol: Je mojí vlastní hradba ghett. Praha 1995.
- Lagus, Karel: Město za mřížemi. Praha 1964.
- Lauscherová, I.: Ze zápisků a pamětí terezínského čísla. In: Terezínské listy 14/1985, Ústí nad Labem 1985, 35-55.
- Redlich, Egon: Zítřka jedeme synu, pojedeme transportem, deník Egona Redlicha z Terezína 1.1.1942-22.10.1944. Brno 1995.
- Smékalová, Ilona: Kolik dětí zemřelo v Terezíně? In: Terezínské listy 26/98, Praha 1998, 71-82.
- Šormová, Eva: Divadlo v Terezíně 1941 – 1945. Ústí nad Labem 1973.

8. Přehled příloh

I. - III. - Plánky terezínského ghetta – převzato z Archivu Památníku Terezín.

IV. - VIII. - Údaje o chlapcích a vychovatelích, vychovatelkách – převzato z Pamětní knihy (viz Prameny a literatura). Podrobnější údaje v transportních listinách.

IX. – XI. – Ukázky z transportních listin - převzato z Archivu Památníku Terezín.

XII.- XXVI. Vybrané strany časopisu Kamarád- viz www.bterezin.org.il/kamarad/index.htm.

XII.- IXX.- 1. vydavatelské období

XII.- titulní strana 1. čísla časopisu

XIII.- IXX.- ukázka stran z 8. čísla časopisu

IXX. – XXVI.- 2. vydavatelské období

IXX.- titulní strana 20. čísla časopisu

XX.- XXVI. – ukázka stran z 21. čísla

